

TÜRÜK

2021, Yıl/Year: 9, Sayı/Issue: 26, ISSN: 2147-8872

TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi
TURUK International Language, Literature and Folklore Researches Journal

Geliş Tarihi / Date of Received: **18.07.2021**

Kabul Tarihi / Date of Accepted: **20.09.2021**

Sayfa / Page: 108-127

Research Article / Araştırma Makalesi

Yazar / Writer:

Dr. Öğr. Üyesi Şule Gümüş

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Halkbilimi
Bölümü,
sulegezer45@gmail.com

KIRGIZ TÜRKLERİNİN SÖZLÜ EDEBİYAT ÜRÜNLERİNDE HAYVAN SİMGEÇİLİĞİ

Öz

Kırgızlar, köklü bir tarihî geçmişe ve güçlü bir sözlü geleneğe sahip bir Türk boyudur. Türk dünyası sözlü kültür geleneğinin bir kolunu oluşturan Kırgız sözlü kültür geleneğinin kökleri Orta Asya'da şekillenen kamlık inancına ait uygulamalara kadar dayanmaktadır. Bu gelenek içerisinde teşekkül eden anlatılar toplumun inanç değerlerini, gelenek ve göreneklerini kısacası kültür kodlarını içeriğinde barındırmaktadır. Bu anlatıların varlığını sürdürmesi, kültürel değerlerin canlılığını koruması ve gelecek kuşaklara aktarılmasını sağlamaktadır. Sözlü edebiyat ürünleri içerisinde yer alan inanç kodları mitolojik dönemlere uzanmaktadır ve ilk dönem insanının ortaya attığı mitik inanç dünyası bugünün modern insanını da yönlendirebilecek güce sahiptir. Mitolojik inanışlar toplumların kültür kodlarının anahtarları hükmündedir. Bir toplumun soyut ve somut kültür değerlerinin derinliğini algılayabilmek için mitolojik inanç dünyasını kavramak gerekir. Bu inanç dünyası atalardan atilere, kültür aktarımında bir köprü hükmünde olan sözlü edebiyat ürünleri aracılığı ile iletilmektedir.

Bu çalışmada zengin ve köklü bir geleneğe sahip olan Kırgız Türklerinin sözlü edebiyat ürünlerinde yer alan hayvan motifi üzerinde durulacaktır. Mitolojik inanç değerleri bağlamında simgelik anlamlar yüklenen bu motifin destan, masal, bilmece ve atasözlerinde nasıl işlendiği değerlendirilecektir. Böylece

Kırgız Türklerinin mitik inanç dünyasının önemli bir kısmını oluşturan hayvanlara ait mitolojik inanışlar tespit edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kırgız Türkleri, gelenek, hayvan simgeciliği, mitoloji.

ANIMAL MOTIFS IN ORAL LITERATURE WORKS OF KYRGYZ TURKS

Abstract

Kyrgyz people are a Turkic tribe with a deep-rooted history and a strong oral tradition. The roots of the Kyrgyz oral tradition, a branch of the Turkic oral tradition, date back to the practices of the shamanism belief shaped in Central Asia. The narratives formed in this tradition contain the belief values, traditions, and customs of the society, in short, the cultural codes. The survival of these narratives ensures the preservation of the vitality of cultural values and their transmission to future generations.

The belief codes included in oral literature works date back to mythical periods, and the mythical belief world that ancient people put forward has the power to direct present modern people. Mythological beliefs are the keys to the cultural codes of societies. To comprehend the depth of abstract and concrete cultural values of a society, it is necessary to grasp the mythological world belief. This world of belief is transmitted from ancestors to the future through oral literature works, which act as a bridge in cultural transmission.

This study aims to emphasize the animal motif in the oral literature of Kyrgyz Turks, who have a rich and deep-rooted tradition. How this motif with symbolic meanings in the context of mythological belief values is employed in epics, tales, riddles, and proverbs will be evaluated. Thus, the mythological beliefs related to animals, which make up a significant part of the mythical belief world of Kyrgyz Turks, will be determined.

Key words: Kyrgyz Turks, tradition, animal motifs, mythology.

Giriş

Uzun süre atlı-göçerevli bir hayat tarzını benimsemiş olan Kırgız Türkleri köklü ve güçlü bir sözlü edebiyat geleneği inşa etmişlerdir. Bu gelenek içerisinde Kırgız Türklerinin kültür kodları, gelenek ve göreneklere, inanç dünyası ve hayat tasavvurları sözlü edebiyat ürünleri aracılığıyla kuşaktan kuşağa aktarılmıştır. Kırgız sözlü edebiyat geleneği diğer Türk boylarında olduğu gibi geçmişten günümüze canlılığını sürdüren ve belli bir olgunluğa ulaşmış ürünlere sahip olan zengin bir gelenektir. Başta destan olmak üzere masal, efsane, ninni, türkü, bilmece, atasözü, tekerleme gibi türlerde tekâmül etmiş bir üretim söz konusudur.

Sözlü edebiyat geleneği, mitik döneme kadar uzanan bir geçmişe sahiptir. Kırgız Türklerinin sözlü edebiyat geleneğinin ilk basamağında da ilk dönem insanının hayat tasavvurlarını yansıtan mitik anlatılar bulunmaktadır. Kırgız Türklerinin “mif, aңыз” adını verdikleri anlatılar içerisinde yer alan inanç dünyası, sözlü gelenek içerisinde üretilen diğer anlatıların da temelini oluşturmaktadır.

Kırgız Türklerinin sözlü edebiyat geleneğinin önemli bir kısmını oluşturan anlatı türü destanlardır. Bir milleti derinden etkileyen olayları olağanüstülüklerle ele alan destanlar, içinden çıktıkları toplumun kültür bakiyesi hükmündedir (Erol 2013: 251). Destan, Kırgızlar tarafından kutsal kabul edilmiş ve diğer anlatı türlerinden ayrı değerlendirilmiştir. Bunun nedeni atalar kültü inancına dayanmaktadır. Kutlu ataların serencamını aktaran destanları sıradan bir kişi anlatamamaktadır. Destan anlatma görevi bizzat destan kahramanları veya eski ünlü destancıların ruhları tarafından verilmektedir. Kırgız Türkleri *destan* terimi için “comok, epos, dastan, epikalık ır” kavramlarını kullanmışlardır (Yudahin 1998:221, Durbilmez 2003: 71, Yıldız, 2015: 40). Destan anlatıcısı için ise anlattığı destana göre “ırçı, akın, koşokçu, comokçu, aytuuçu, sançıracı, Manasçı, Semeteyci, Seytekçi” gibi terimler kullanılmıştır (Akmataliyev ve Musayev 1996: 21-22, Reichl 2002:62).

Kırgız Türklerinin sosyokültürel yaşamını, inanç dünyasını, tarih sahnesindeki mücadelelerini yansıtan destanlar kronolojik olarak değerlendirildiğinde sırasıyla mitik/arkaik, epik ve sosyal konuları ele almaktadır (Yıldız 2015: 41). Kırgız destanları hacim bakımından ise çoñ epos ve kence epos olarak ikiye ayrılmaktadır. Manas ve daireleri çoñ epos olarak değerlendirilirken diğer destanlar kence epos olarak kabul görmektedir (Akmataliyev ve Musayev 1996:15-16, Kaya 2015: 9). Şekil bakımından ise manzum, mensur, manzum-mensur karışık olmak üzere üç grupta incelenmektedir (Şeriyev ve Muratov 1994: 72).

Kırgız Türklerinin sözlü edebiyat geleneği içerisinde öne çıkan bir diğer tür olağanüstü olayların olağanüstü kişi, zaman ve mekânlar etrafında şekillendirilerek anlatıldığı masallardır. Her ne kadar olağanüstülüklerle örülü olsa da masallar; yaşam ile ilgili bir gerçeği ortaya koyması, bir öğüt içermesi ve kültür kodlarını barındırması bakımından kültür aktarımında ve inşasında önemli bir yere sahiptir. Kırgız Türkleri masal terimi için “comok ve cöö comok” kavramını kullanmışlardır. Comok hem destan hem masalı karşılarken “cöö comok” sadece masalı karşılamaktadır (Yudahin 1998:221). Kırgız masallarında olayların anlatıldığı asıl metin kısmı genellikle “kara söz” yani nesir şeklindedir ancak nesir-nazım karışık masallar da söz konusudur. Kırgız masalları “aybanattar cönündö cöö comoktor/hayvan masalları”, “keremettü cöö comoktor/sihirli masallar”, “turmuştuk cöö comoktor/hayata dair masallar” olmak üzere konu bakımından üç grupta incelenmektedir (KAT I. T. 2004: 480). Kırgız masallarında öne çıkan tip Anadolu’da Keloğlan adıyla bilenen Aldar Köse/Taz’dır. Bir diğer masal tipi ise Anadolu’da Nasrettin Hoca olarak tanınan Apendi tipidir. Sözlü gelenek içerisinde destanlarda olduğu gibi masallarda anlatıcı hususunda bir sınırlayıcılık yoktur. Kadın, erkek, genç, yaşlı herkes masal anlatabilmektedir.

Kırgız Türklerinin sözlü edebiyat geleneği içerisinde kendisine yer edinmiş türlerden birisi de mecazlı bir anlatıma sahip olan ve içeriğinde mitik inanışlar bulunduran bilmecelerdir. Kırgız Türkçesinde bilmece kavramı için “tabışmak” terimi kullanılmakla beraber Çüy bölgesindeki ağızlarda “cumak”, Leylek bölgesinde “cumbak” sözcükleri tespit edilmiştir (Mukambayev, 2009: 411). Bir varlığın özelliklerini benzetme, mecaz veya çağrışım ile açıklayıp ortaya koyan bilmeceler, genellikle manzumdur ancak mensur bilmeceler de söz konusudur. Bilmece Kırgız Türklerinin geleneksel kültürü içerisinde “*sınav yapmak, gizli bir dil olarak kullanmak, zekâyı ölçmek ve eğlence unsuru olarak kullanmak*” gibi işlevleri üstlenmiştir (Karadavut 2006: 486).

Atasözleri de Kırgız Türklerinin sözlü edebiyat geleneği içerisinde önemli bir yere sahiptir. Diğer edebiyat ürünleri ile iç içe olan atasözleri hikmet ve nasihat içeren, kalıplaşmış özlü sözlerdir. Kırgız Türklerinin atasözleri incelendiğinde aklın önemi, ilim ve irfan sahibi olmanın faydaları, tatlı ve doğru sözlü olmanın değeri ele alınmaktadır. Çalışkanlık, cömertlik, misafirperverlik gibi ahlaki değerler övülüp tavsiye edilirken; cimrilik, tembellik, ahmaklık, yalancılık yerilmektedir. Kırgız Türkçesinde atasözü kavramı “makal” terimi ile karşılanmaktadır.

Kırgız Türklerinin sözlü edebiyat ürünlerinde toplumsal yaşam tarzının bir yansıması olarak hayvanlar ön plana çıkmaktadır. Bu çalışmada destan, masal, bilmece ve atasözlerinde yer alan; Kırgız Türklerinin mitik inanç dünyasında da öne çıkan at, geyik, kaplan, ejderha, kurt, tilki, boğa/öküz, ayı, köpek/kumayık üzerinde durulacaktır. Bu hayvanların anlatılardaki mitik anlam değerleri yorumlanacaktır.¹ Bu çalışmanın amacı Kırgız Türklerinin sözlü edebiyat ürünlerinde yer alan mitolojik hayvan motiflerini derli toplu bir şekilde içeren bir kaynak oluşturmaktır. Bu kaynak, lehçe edebiyatı çalışan araştırmacılara faydalı olacaktır.

1. At Motifi

Atlı-göçerevli bir yaşam tarzını ve bozkır kültürünü benimsemiş olan Türkler için at; etinden, sütünden, kılından ve gücünden yararlanan bir hayvandır. Ayrıca tehlikelerle dolu bozkır yaşamında düşman saldırılarına karşı koyabilmek için iyi bir ata sahip olmak şarttır. Toplumsal yaşamın gerekliliklerinin yanında dinî inanışlarda da atın önemli bir yeri vardır. İslam'ın kabulünden önce en muteber kanlı kurban attır. At eğlence için tertiplenen toplantılarda da merkezde yer alır; at yarışı, at üstünde güreş, at üstünde ok atışı gibi müsabakalarda at öne çıkmaktadır. At ile sahibinin yazgısı bir diye düşünülür. Bu sebeple ölen bir kişinin atı onunla gömülür ya da atın kuyruğu kesilerek “tullama” denen bir uygulama gerçekleştirilir (Kafesoğlu 1998: 226). Türk boyları arasında düşmanın atının kuyruğunu kesmek onu ölümle tehdit etmek veya küçük düşürmek anlamına gelmektedir (İnan 2015: 198).

Toplumsal yaşamda bu denli bir öneme sahip olan at, Türk boylarının sözlü edebiyat ürünlerinde de mitolojik anlam değerleriyle yer almaktadır. At; genelde Türk dünyasında özelde Kırgız Türklerinin inanç dünyasında kutlu bir varlık olarak kabul görür. İnsan seviyesine yükseltelen atın kökeni çoğunlukla gökyüzü, ulu bir dağ veya kutlu bir su yahut rüzgârdır. Türklerin ilk atasının kanatlı bir atın sırtında yeryüzüne indiğine dair inanış atın kökeninin genellikle göğe bağlanmasına neden olmuştur. Sözlü edebiyat ürünlerinde kahraman kadar atının da doğumundan, büyüme sürecinden, soyundan ayrıntılı olarak bahsedilmektedir. Atların tıpkı insanlar gibi kendilerine has adları vardır. Özellikle kahramanların atları konuşabilen, güçlü bir sezgiye sahip, geçmiş ve geleceği bilen, don değiştirebilen, sihir yapabilen olağanüstü varlıklar olarak kurgulanmaktadır. Atlar, bu özellikleri sayesinde sahibini koruyan ve yönlendiren hayvanlardır. Böylece olay örgüsünün şekillenmesinde atın etkin bir rolü söz konusudur (Sakaoğlu 1995: 282). Kırgız Türklerinin inancına göre atın koruyucu ruhu Kambar Ata'dır. Atların iyisi olarak kabul edilen Kambar Ata yalnızca atlara görünür (İbrayev 1995: 320). Kırgız Türklerinin anlatılarında atın kökeni bazen de yüce dağ başlarında yaşayan ve çok hızlı koşan Kayberen'e dayandırılmaktadır. Atlar ayağının çevik olması ile öne çıkar. Kahramanı amacına ulaştıran, atların yorulmaz ve hızlı oluşlarıdır. Kahraman yalnızca atı ile birlikte zafer kazanabilir. At motifi Kırgız Türklerinin neredeyse bütün destanlarında ön plana çıkmaktadır.

¹ Kırgız efsanelerinde yer alan hayvan motifleri için bakınız: Yiğit, N. Huri (2018). “Türk Dünyası Efsanelerinde Hayvanlarla İlgili Motifler Üzerine”, *Journal of International Social Research*, S. 59, s. 278-288.

Manas destanında Manas'ın atı Akkula, Boston destanında Boston'un atı Karaboz, Cañıl Mirza destanında Cañıl'ın atı Karadolu/Kazkara, Er Töştük destanında Töştük'ün atı Çalkuyruk, Coodarbeşim destanında Coodar'ın atı Kılkara, Er Tabıldı destanında Tabıldı'nın atı Arçatoru, Er Eşim destanında Eşim'in atı Şarpkula, Er Koşoy destanında Koşoy'un atı Taytoru, Canış Bayış destanında Canış'ın atı Ak Tulpar ve Bayış'ın atı Kök Tulpar, Kurmanbek ve Seyitbek destanlarında Kurmanbek ile oğlu Seyitbek'in atı Teltoru, Şırdakbek destanında Şırdak'ın atı Bozcorgo, Er Soltonoy destanında Bolotkan'ın Kara Kaşka'sı, Er Kıyır'ın Kök Kaşka'sı, Şabek'in Cılcıma adlı atı, Kozuke ve Bayan destanında Kozuke'nin atı Ak Celke, Sarıncı Bököy destanında Sarıncı'nın Kök Corgo'su ve Bököy'ün Ak Celke'si, Kız Darıyka destanında Darıyka'nın Kerik adlı atı ve Hz.Ali'nin Döldül'ü olağanüstü atlardır. Ak Mör destanında Bolot'un atının adı; Eşmambetov anlatmasında "Ak Boz At", Baatırbek'in metninde "Kök Kaşka Aygır", Kudaybergenov-Bököçev benzer metninde "Kökala At", Sarıkunan anlatmasında ise "Toru Corgo At", Kocekov benzer metninde "Cürörman At", Boroñbayev anlatmasında "Toru At" şeklinde geçmektedir. Bu atlar; Kambar Ata, Kayberen veya tulpar soyundan olan, çoğunlukla ulu bir dağın başında dünyaya gelen, altı aylık yola gitse de yorulmayan, koşuşuna rüzgârın yetişemediği, savaş anında doğru hamleler yaparak kahramanları zafere taşıyan atlardır. Kırgız destanlarında yalnızca Boston'un atı Karaboz, Er Töştük'ün atı Çalkuyruk ve Baktı Bolot destanında Altın Dağ'da yaşayan atlar kanatlı gerçek bir tulpardır. Karaboz, Çalkuyruk ve Coodar'ın atı Kılkara atlar konuşma, sihir yapma, don değiştirme, gelecekte haber verme özelliklerine sahip olağanüstü atlardır.²

Masallarda da at destanlardakine benzer bir kurgu ile yer almaktadır. Biricik Oğul Canedil adlı masalda Canedil'in atı Köktelki, insan gibi akıllıdır, konuşarak ona yol gösterir ve düşmanlarını yenmesini sağlar (Doğan 2009:186). Karaç Bahadır adlı masalda Karaç Bahadır'ın çukurdan uyuz tay olarak çıkan ve tulpara dönüşen, insan gibi konuşan, akıllı ve hızlı bir atı vardır. Karaç, bu at sayesinde iki abisini kurtarır (Doğan 2009:224). Köçpösbay'ın Oğlu adlı masalda da kahramanın atı bir insan gibi akıllı ve sevgilidir. Don değiştirme özelliğine de sahip olan bu at gelecekte olabilecekleri sezmektedir. Kahramanı cadı kadın hakkında uyarır ve ona yol gösterir (Doğan 2009: 230). Akın Toktogul'un Oğlu adlı masalda savaşta esir olan Toktogul'un oğlundan düşman hanı gerçek bir tulpar bulmasını ister. Toktogul'un oğlu bir ırmak kenarına varır, orada gördüğü at kılının gerçek bir tulpara ait olduğunu söyler. Bir süre sonra bir kervanda cılız, marazlı bir tay görürler. Toktogul'un oğlu tulparın bu cılız tay olduğunu söyler. Onu satın alıp giderler. Oğlan, tayı kendisi büyütür. Tay, tulpar olduğunda sahibinden başkası ona binemez. Toktogul'un oğlu zamanı geldiğinde tulparı ile kaçıp esaretten kurtulur (Brudniy ve Eşmambetov 2017: 158).

Kırgız Türklerinin bilmecelelerinde at; soylu ve kutsal oluşu, hızlı koşması, sahibine destek olması ile öne çıkar:

Altı ayağı bar (Altı ayağı var) / Eki başı bar (İki başı var) / Bir kuyruğı bar (Bir kuyruğı var) - at

• Minseñ kanat, (Binersen kanat,) / Çapsañ şamal, (Koştursan rüzgâr,) / Anı sıylabagan (Ona hürmet etmeyen) / Kişiler caman. (Kişiler yaman.)

• Temir tiştep uurtuna, (Demir dişler avurduna,) / Temir kiyet butuna. (Demir giyer ayağına.)-at,gem,nal (Şimşek 2018: 221-654).

² Kırgız Türklerinin destan metinleri için bkz: Yıldız 1995, Gülensoy 2002, Akmataliyev ve Orozova 2007, Akmataliyev ve Caynakova 2009, Akmataliyev ve Kadırmambetova 2009, Akmataliyev vd. 2010, Akmataliyev, ve Mukasov 2013, Alimova 2017, Alper 2004, Caynakova 2004, İliç 2002, Köse 2004, Mukasov 2013a, Mukasov 2013b, Namatov 2001, Orozova ve Akmataliyev 2010, Öyke 2004, Tekalan 2002.

Kırgız Türklerinin atasözleri içerisinde at, mitik inançlarda ve toplumsal yaşamda yer aldığı anlam değerleriyle karşımıza çıkmaktadır. At ile ilgili atasözleri oldukça fazladır. Atın Kırgız Türklerinin hayat tasavvurundaki önemli yerini gösteren atasözlerinden bazı örnekler:

• At adamın kanatı, aş adamın kubatı. / At insanın kanadı, aş insanın kuvveti. (Güngör ve Cailova Güngör 1998: 58).

• Atı cokatun butu çok. / Atı olmayanın ayağı yok. (Güngör ve Cailova Güngör 1998: 69).

2. Geyik Motifi

Türk boylarının animistik inanç dünyası içerisinde öne çıkan hayvanlardan birisi de geyiktir. Geyikle ilgili inanışlar av kültürü ve hayvan kültürü etrafında şekillenmektedir. Kırgız Türkçesinde “kiyik, maral, bugu” adları ile bilinen geyik, kayberendir ve av ruhudur. Avcılık dönemi ile ilgili mitolojik inanışlarda av ruhunun bir geyik üzerinde dolaştığına dair anlatılar sonraki süreçte doğrudan geyiğin av ruhu olarak öne çıkmasını sağlamıştır (Gezer 2017b: 11-29). Av ruhu olan geyik; av hayvanlarını korur, kurallara uymayan avcılarını cezalandırır. Dağların zirvesinde yaşayan sığın geyik ölümsüzlüğe ulaşmıştır. Türk boyları arasında geyik avının uğursuzluk getireceğine yönelik pek çok anlatı mevcuttur. Geyiği kutsal kılan nedenlerden birisi de antropomorfik yaklaşımlar doğrultusunda onun don değiştirmiş insan olduğuna yönelik inanıştır. İslamiyet’i kabul eden Türk boyları arasında bu inanış geyik donuna giren evliyalara ile ilgili anlatılarla varlığını sürdürmüştür (Bayat 2007: 203). Sözlü anlatılarda kahraman, geyiği takip eder “*ya kendisini erginleyici aşkı verecek olan bir dişi figürle tanışacak ya da yine bir ruhsal dönüşümü sağlayacak maceraya başlayacaktır.*” (Campbell 1994: 96). Kamların erk hayvanlarından biri olan geyik türeyiş ile ilgili anlatılarda hayvan ana olarak yer alır. Kırgızların Mıñ Bugu ve Sarbagış boylarının “müyüzdü ene” olarak anılan geyikten türediğine yönelik anlatılar söz konusudur. Hayvan-ana olan geyik aynı zamanda yurdun da koruyucusudur (Dıykanbayeva 1999: 54). Kırgız Türkleri geyiğin kutsal ve şifa kaynağı olduğuna inanmaktadır.³ Sözlü anlatılarda Batı Türklüğünde öne çıkan bozkurdun yerini Kırgız Türklerinde geyik almıştır. Özetle ifade etmek gerekirse genel olarak Türk boylarının özelde Kırgız Türklerinin mitik tasavvurunda geyik; dağın zirvesine çıkabilmesi ile dağ kültürüne, boynuzu ile ağaç kültürüne, deniz tanrıçasının şekline girdiği hayvan olması ile su kültürüne ve gökyüzüne bağlıdır. Av ruhunun bineği veya kendisidir, ecdat ana ve koruyucu ruhtur. Yol gösterici ve yönlendirici olmasının yanı sıra şifa kaynağıdır. Geyik ile ilgili bu mitik anlam değerleri Kırgız Türklerinin sözlü edebiyat ürünlerinde de yer almaktadır. Coodarbeşim, Er Tabıldı, Kococaş destanlarında geyik; av kurallarına uymayanları cezalandıran bir av ruhu olarak yer almaktadır. Coodarbeşim destanında olayların çıkış noktası Coodar’ın Ak Arkar adlı geyiği bulmak için uzun bir yolculuğa çıkması ile başlar (Çelik 2021: 70) Doksan dağın birleştiği, doksan suyun kaynaştığı bir dağ zirvesinde yaşayan bu olağanüstü geyik destanda gerçek bir kayberen olarak tanıtılır (Alimova 2017: 139). Destanda yer alan altmış çatalı boynuzu olan ve insan gibi konuşan Ak Bugu da kayberendir. Avcılıkta mahir olan Coodar onu bir türlü vuramaz, sonunda Ak Bugu kendisini vurmamasını, gerçek bir kayberen olan eşi Ak Cökö adlı geyiğin Coodar’ı lanetleyeceğini söyler. Coodar onu dinlemeyip vurur ve gerçekten de Ak Cökö adlı kayberen geyiğin kargışına kalarak dokuz yıl yurduna dönemez (Alimova 2017: 231-237). Kococaş destanında da Kococaş Sur Eçki adlı kayberenin yavrularını ve eşini öldürdüğü için kargışa uğrar ve kayada asılı kalır (Akmataliyev ve Kırbaşev 2007: 112) Er Tabıldı destanında Tabıldı, arkadaşı Eldiyar’ın yavrulu bir geyiğe nişan

³ Kırgız Türkleri için geyiğin sadece kendisi değil eti de kutsal sayılmaktadır ve bir kişinin günahlarından arınmak veya korunmak, şifa bulmak ve temizlenmek için yılda bir kez de olsa geyik eti yemesi gerektiğine inanırlar (Dıykanbayeva 1999: 58). Geyiğin eti gibi derisi de kutsandır ve onun doğaüstü gücünden yararlanmak için çocuğu sık ölen kişiler çocuklarına geyik derisinden yelek giydirirler. Kırgızistan’ın güneyinde geyik derisinden yapılan seccadeler kullanılır bu seccadelerde yapılan duanın Tanrı’ya daha çabuk ulaşacağına inanılır. Bu yönüyle geyik, adeta Tanrı ile insanlar arasında bir aracılık rolü üstlenir (Bayaliev 1972: 17).

aldığını görünce Tanrı'nın kendilerini lanetleyeceğini söyleyerek onu vazgeçirir (Namatov 2001: 379). Kayberen geyik av kurallarına uyararak doğayı koruyanların ise yardımcısıdır. Tabıdı yaralandığında Eldiyar ilaç almak için ayıla(köye) giderken arkadaşını kayberene emanet eder (Namatov 2001: 260). Muñduk ve Zarlık destanında geyik ecdat ana olarak yer alır. Cadı kadın Mastan Kempir tarafından suya atılan iki bebeği geyik emzirip büyütür (Akmataliyev, Musakov ve Orozova 2007: 206). Destanda geyik donuna girme motifi de yer almaktadır. Kayberen ve Kırk Çiltan'ın piri, ava çıkan Çançarkan'a geyik suretinde görünüp onu evlatlarına kavuşturur (Akmataliyev, Musakov ve Orozova 2007: 230). Boston destanında geyik bir av hayvanı olarak yer alır, ayıca Boston'un baltasının sapı geyik derisindedir (Akmataliyev ve Kadırmambetova 2009: 61). Baltanın sapının geyik derisiyle kaplı olması geyiğin manevi gücünden yararlanma pratiğine bağlıdır.

Kırgız masallarında da geyik motifi yer almaktadır. Cannat adlı masalda ava çıkan han, bir altın geyik görüp peşine düşer. Geyik önce deveye, sonra deve dönüşür. Han bu deve üç kızını verince dev onu öldürmez ve sihirli bir bıçak verip gönderir (Doğan 2009: 198). Burada geyiğin don değiştirme özelliği öne çıkmaktadır. Ayrıca hanın geyik donuna giren dev ile avda karşılaşması geyiğin av ruhu olduğuna yönelik inanışa da işaret etmektedir. Keskin Nişancı Canek adlı masalda avcı Canek bir gün dağda eyerlenmiş bir geyik görüp ateş eder. Geyik koşarak taşların arasına saklanır. Canek oraya gittiğinde güzel bir kız ile karşılaşır. Gaip'in kızı onun karşısına geyik donunda çıkmıştır (Doğan 2009: 227). Küçük Oğlan adlı masalda cadı kadın kahramanı geyiğe dönüştürür (Doğan 2009: 234). Kötü Kadınlar adlı masalda cadı kadının suya bıraktığı bebekleri bir dişi geyik görür. Onları mağaraya götürüp saklar, emzirip büyütür (Brudniy ve Eşmambetov 2017: 114). Burada geyiğin soy ana olduğuna yönelik inanış öne çıkmaktadır.

Kırgız Türklerinin bilmecelerinde geyik; dağda yaşaması, hızlı koşması ve av hayvanı olması yönü ile öne çıkmaktadır. Cevabı "geyik" olan bazı bilmeceler şunlardır:

- Cürömün bir altınduu kiyik bağıp, (Yürüyorum bir altınlı geyik bağlayıp,) / Moynuna üç altmış tumar tagıp, (Boynuna üç altmış muska takıp,) / Eki uuru karaktap alam dedi, (İki hırsız çalıp alayım dedi,) / Bekittim altmış eki kazık kagıp. (Sakladım altmış iki kazık çakıp.)

- Turuk menen kaçat, (Kararlılıkla kaçar,) / Tünü dağı tınbay basat, (Gece dahi dinlemeden yürür,) / Toygon mergen bolso da, (Doymuş avcı olsa da,) / Toktono albay atat. (Kendini durduramaz vurur.) (Şimşek 2018: 221-654.)

Kırgız Türklerinin atasözlerinde ise geyik bir benzetme unsuru olarak yer almaktadır ve avcılık döneminin toplumsal yaşamını ortaya koymaktadır. Bu atasözlerinden bazıları:

- A too menen bu toonu arzıgan kiyik aç ölot. / O dağ ile bu dağı arzulayan geyik aç ölür. (Güngör ve Cailova Güngör 1998: 10).

- Mergendin dartı dartı kiyikte, bütküttün darı biyikte. / Avcının derdi geyik, kartalın derdi yüksektir. (Güngör ve Cailova Güngör 1998: 265).

3. Kaplan Motifi

Yiğitlik, güç ve cesaretin simgesi olan kaplan Eski Türkçede "tonga" olarak adlandırılmaktadır (Ögel 2014b: 677). Kaplan bozkır kültürüne sahip, göçerevli bir yaşam tarzını benimsemiş olan Türk boyları arasında kurt kadar olmasa da öne çıkan ve kutsal sayılan bir hayvandır. On iki hayvanlı Türk takviminde bazı Türk boylarının pars yerine kaplanı tercih etmesi onun bu kutsiyetini gösterir niteliktedir. J. P. Roux'nun "başı sazların arasında cesur ve kararlı, ağzı açık bir halde düşük bir Tanrı'nın rolünü oynayabilirdi" şeklindeki tespiti kaplanın Türklerin mitik inanışlarındaki yerini ortaya koymasından önemlidir (2012: 37). Altay Türklerinin

türeyiş efsanelerinin bazılarında kaplan gök kaynaklı bir ecdat ata olarak yer alır (Korkmaz 2008: 26). Kırgız Türkleri de kaplana değer verir. Rüyada kaplan görmek hayra işarettir. Bebekleri kötülük ve beladan korumak amacıyla kaplan tüyü, tırnağı, kuyruğu beşiğe asılır. Kırgız Türklerinin kaplan yerine “kara kulak şer” demesi, kaplanın adının diğer kutsallar gibi tabu olduğunu göstermektedir (Dıykanbayeva 1999: 63). Göçerevli bir yaşam tarzına sahip olan Kırgız Türkleri, kendileri ve sürüleri için tehlike arz eden vahşi hayvanlardan hem korkmuşlar hem de onlara atılğanlıkları ve güçlerinden dolayı saygı duyup onları kutsamışlardır.

Kırgız Türklerinin sözlü edebiyat ürünlerinde kaplan gücün, yiğitliğin ve cesaretin simgesi olarak ya bizzat yer almaktadır ya da bir benzetme unsuru olarak kullanılmaktadır. Kırgız destanlarının çoğunda kahramanların anneleri destan kahramanına hamileyken kaplan yüreğine aş erer. Aş erme ile ilgili inanışlarda aş erilen yiyecek ile doğacak çocuk arasında bir ilgi kurulmaktadır. Buna göre destan kahramanının annesinin kaplan yüreğine aş ermesi doğacak çocuğun kaplan gibi güçlü ve cesur olacağına işaret olarak sunulmuştur. Boston, Coodarbeşim ve Şırdakbek destanlarında kaplan yüreğine aş erme motifi görülmektedir. Boston destanında Kanışay’ın vahşi hayvan yüreğine aş erdiğini öğrenen Buuba Han avcılara önce ayı sonra kurt avlatır ama işe yaramaz. Sonunda kaplan avlanır ve onun yüreğini yiyen Kanışay’ın aş ermesi geçer ve iyileşir (Akmataliyev ve Kadırmambetova 2009: 27). Coodarbeşim destanında da Coodar’ın annesi Kenceke kaplan etine aş erer (Alimova 2017: 131). Şırdakbek destanında Şırdak’ın annesi Ayım hamileliğinin üçüncü ayında kaplan etine aş erer ve böylece doğacak çocuğun olağanüstülüğü belli olur (Akmataliyev, Musakov ve Orozova 2007: 250). Coodarbeşim, Er Koşoy, Er Tabıldı, Kurmanbek destanlarında ise kaplan benzetme unsuru olarak kullanılmıştır. Destan kahramanları güç ve cesaretleriyle bir kaplana benzetilmektedir. Coodarbeşim destanında Coodar, alplığı ve gücüyle alaca benekli kaplana benzetilmektedir (Alimova 2017: 194). Er Töştük, oğlu Coodar’a daha küçüklüğünden kaplan derisinden yapılmış cırğa taşıtıp düşmandan gelebilecek tehlikeler hakkında onu uyarmıştır (Alimova 2017: 133). Burada Coodarın taşıdığı cırğanın kaplan derisinden olması gerçek manada kaplan derisinin sağlam olmasının yanı sıra kaplan derisinin kahramana manevi anlamda güç vereceğine, onu koruyacağına yönelik inanış olmalıdır. Coodarbeşim destanında kaplan sadece benzetme unsuru olarak kullanılmamış, kahramanın mücadele ettiği bir güç olarak da yer almıştır. Coodarbeşim, Nurperi’yi babasından istediğinde ondan başlık olarak üç vahşi hayvandan dokuz adet yakalayıp kafese koymasını ister. Coodar, vahşi doğanın güçlerinden biri olan kaplanı alt ederek gücünü ispatlamış olur (Alimova 2017: 279). Er Koşoy destanında da düşmanı yok ederek Kırgız halkının umudu olan yiğit Koşoy kaplana benzetilmektedir (Tekalan 2002: 132). Er Tabıldı destanında Tabıldı ve kırk yiğidi cesareti, atılğanlığı ve gücü ile ak kaplana benzetilir (Namatov 2001: 30). Kurmanbek destanında ise düşmana korkmadan saldıran cesur kırk yiğit gök kaplana benzetilir (Musakov 2013a: 24). Destan kahramanı Kurmanbek de on binlerce Kalmuk askerinin içine girip hepsini korkutup kaçırarak kara benekli bir kaplan gibi cesur olan bir alptir (Musakov 2013a: 40). Kırgız Türklerinin rüyada kaplan görmenin iyiye işaret olduğuna yönelik inancı Boston destanında yer almaktadır⁴. Boston’un eşi Cezbilek rüyasında bir kara kulaklı kaplanın otağın önüne gelip yalandığını ve güldüğünü görür. Bu kaplan onun gözüne dev gibi görünür. Cezbilek rüyasını babasına anlattığında babası rüyayı yakında müjdeli bir haber alacağına, uzağa giden Boston’un döneceğine yorar (Akmataliyev ve Kadırmambetova 2009: 496). Vahşi doğayı simgeleyen kaplan düşmanı ve belayı çağrıştıracak şekilde bir benzetme unsuru olarak da destanda yer almaktadır. Fars halkının kendilerini hürriyete kavuşturan Boston’a “*Coluñdan colbars cıkpasın (Yoluna kaplan cıkmasın!)*” (Akmataliyev ve

⁴ Kırgız Türklerinin destanlarında ve destancılarında rüya motifi ile bu rüyaların sembolik anlamları ve işlevleri hakkında bilgi için bakınız: Durbilmez, Bayram (2018). “Kırgız Destanlarında ve Destancılarında Rüya Motifi”, 9. Milletler arası Türk Halk Kültürü Kongresi, s.143-156.

Kadırmambetova 2009: 364) şeklindeki duasında kaplan düşmanı ve kötülükleri simgeler. Cañıl Mirza destanının Çorobayev anlatımında da kaplan olumsuz anlam değeri ile yer alır. Destanda sürüleri yiyen ve halka zarar veren bir canavar olan kaplanı hiç kimse avlayamamıştır. Sonunda kız bahadır Cañıl, bu canavarı canlı bir şekilde yakalayarak gücünü ispatlamış olur (Caynakova 2004: 66).

Kırgız Türklerinin masallarında da kaplan gücün ve cesaretin simgesi olarak yer alır. Alnazar Bakı adlı masalda yeraltına düşen Alnazar Bakı, orada bir kaplan ile dost olur. Kaplan, bıyığından bir tel koparıp ona verir ve ne zaman kendisine ihtiyaç olursa bu teli yakmasını söyler. Alnazar, yeraltı hanının kızını istediğinde han, bir odada kapalı olan iki kaplanı öldürmesini şart koşar. O zaman Alnazar, dostu olan kaplanı çağırır ve o iki kaplanı öldürtür. Han, kaplanları Alnazar'ın öldürdüğünü sanıp onun güçlü bir yiğit olduğuna inanır ve ona kızını verir (Doğan 2009:159). Turuke, Kuluke, Bereke adlı masalda Bereke'nin alp karakuşa ulaşabilmek için mücadele ettiği düşmanlardan biri de kaplandır. Bereke onu öldürerek amacına ulaşır (Brudniy ve Eşmambetov 2017: 36). Çoban, Kaplan ve Tilki masalında çoban gücü ile kaplanı yener ve üstünlüğünü gösterir (Brudniy ve Eşmambetov 2017: 308).

Kırgız Türklerinin bilmecelerinde kaplan güç, cesaret ve yırtıcılığı ile öne çıkmaktadır. Cevabı kaplan olan bazı bilmeceler şunlardır:

- Muruttarı şaptay, (Bıyıkları şap gibi,) / Oozu eski kaptay. (Ağzı eski kap gibi.)
- Bar bar eki, (Var var iki,) / Barmaktarı on eki, (Parmakları on iki,) / Kuralaydan tonu bar, (Tüylü elbisesi var,) / Kuyrugunda kalı var. (Kuyruğunda beni var.) (Şimşek 2018: 221-654.).

Kırgız Türklerinin atasözlerinde de kaplan gücün ve yiğitliğin simgesi olarak yer almaktadır:

- Colbors izinen kaytpayt, cigit sözünön kaytpayt. / Kaplan izinden dönmez, yiğit sözünden dönmez. (Güngör ve Cailova Güngör 1998: 164).
- Ölgön colborston tirüü çıçkan artık. / Ölen kaplandan diri fare yeğdir. (Güngör ve Cailova Güngör 1998: 278).

4. Ejderha Motifi

Türk boylarının mitik tasavvurlarında yedi başı olan ve ağzından ateş saçan, sivri dişli, çatal dilli büyük bir yılan olarak düşünülen ejderha hayat ve ölüm karşılaşmalarında genelde ölümü simgelemektedir (Roux 1998: 115, Boratav 2012: 66). Kaosun ve kötülüğün simgesi olan ejderha, canlıları yutan bir canavar olarak tasavvur edilmiştir. Ejderha çoğunlukla rutubet ve yer altı dünyası ile ilişkilendirilmiştir. Buna karşılık onun kışı yer altında geçirdiği, ilkbaharda yer üstüne çıktığı ve yaz geldiğinde göğe yükseldiği yönündeki inanış üçlü dünya tasarımı bütün katmanlarda varlık gösterdiğini ortaya koyar (Roux 2012: 68). Mitolojik inanışlarda ejderha hamile kadınların karnındaki bebekleri yiyen bir canavardır. Bu inanış sözlü anlatılarda kartal veya simurgun yavrularını yiyen ejderha motifine dönüşür. Bu olumsuz anlam değerlerinin yanı sıra ejderhaya bolluk, bereket, güç gibi olumlu anlamlar da yüklenmiştir.⁵

Kırgız Türklerinin sözlü edebiyat ürünlerinde ejderhanın hem olumlu hem olumsuz anlam değerleri tespit edilmektedir. Kırgız destanlarından Boston (Akmataliyev ve Kadırmambetova 2009: 255), Er Töştük (İliç 2002: 85) ve Coodarbeşim (Alimova 2017: 338) destanlarında ejderha, Alp Karakuş adıyla bilinen kartalın yavrularını yiyen bir canavar olarak yer almaktadır. Üç destanda da ejderhanın tasviri ve ejderha ile ilgili epizot hemen hemen aynıdır. İri cüsseli, yılan biçimli bir

⁵ Türk kültüründe ejderhaya yüklenen sembolik anlamlar ve Tatar Türklerinin halk anlatılarından örnekler için bkz. Durbilmez ve Tekin 2020: 307-326.

canavar olan ejderhanın sesi kulakları sağır edecek kadar korkunçtur. Sesinden yeryüzü titrer. Onun geçtiği yolda kocaman taşlar birbirine çarpar. Ejderha ağaca çıksa, ağaç kırılır. Bu korkunç varlık kartalın yavrularını her yıl yemektir. Sonunda destan kahramanı tarafından öldürülür. Benzer bir şekilde Askazan Baatır destanında Kalmuk hanı Cayıl Han'ın obasında türeyen, insanları ve sürüleri yiyen, kimsenin alt edemediği korkunç ejderha Kırgız yiğidi Askazan tarafından öldürülür (Egimbaeva 2012: 45). Er Soltonoy destanında da Madılbek, gece vakti yoluna çıkan otuz kulaç uzunluğunda, beli öküz beli gibi olan, gözleri yıldız gibi parlayan, günde altı insan yiyen ejderhayı öldürerek yiğitliğini ispatlar (Akmataliyev, Kadırmambetova ve Zakirov 2010: 121). Baktı Bolot destanında ise devler Erkin Geçit'te bulunan korkunç ejderhanın halka saldırabileceğini söyleyerek halkı sömürmektedir. Aslında böyle bir canavar yoktur ama devler halkı onun adı ile korkutup tutsak etmiştir (Öyke 2004: 45). Er Koşoy (Tekalan 2002: 17), Er Soltonoy (Akmataliyev, Kadırmambetova ve Zakirov 2010: 65) ve Er Tabıldı (Namatov 2001: 84) destanlarında ise ejderha olumlu anlam değerleriyle işlenir. Destan kahramanları gücü, heybeti ve cesareti yönüyle ejderhaya benzetilerek övülür.

Kırgız masallarında da ejderha motifine rastlanmaktadır. Akçükö ile Kuuçükö adlı masalda Kuuçükö, kaybolan eşini bulmak için aramaya çıktığında su akıntısına kapılır. Kendine geldiğinde su kenarında iki tane ejderha görür. İkisi de onu sırtına bindirmek ister. Kuuçükö nasıl olsa bunlar beni yer diye düşünüp ikincisinin sırtına biner. Ejderha onu bir mağaraya götürür. Mağarada ejderhaların padişahı olan üstü insan altı yılan görünümlü Şaymerdan yaşamaktadır. Şaymerdan, Kuuçükö'den hastalığını iyileştirecek insan sütünü bulmasını ister ve eğer bulursa ona her konuda yardım edeceğine söz verir. Kuuçükö bunu kabul eder ve sütü bulur. Şaymerdan da ona yardım eder ve han kızı olan eşini bulmasını sağlar (Doğan 2009:152). Alnazar Bakı adlı masalda ise ejderha kahramanın savaşarak erginlenmesini sağlayan bir düşmandır. Demir egesini kurtarmak için cadı kadının dediğini yapıp yeraltına düşen Elnazar Bakı, orada bütün sınavları geçerek yeraltı hanının kızı ile evlenir. Yeryüzüne çıkabilmek için alp karakuştan yardım istemeye karar verir. Onun yuvasına vardığında bir ejderhanın yavrularını yemek üzere olduğunu görür. Ejderhayı öldürüp yavruları kurtarır. Alp karakuş da bu iyiliğine karşılık onu yeryüzüne çıkarır (Doğan 2009: 159). Şakir ve Şakiret adlı masalda üvey annesinin iftirası yüzünden yurdundan kaçan Şakir bir şehre rastlar. Buraya bir ejderha musallat olmuştur. Şakir, öldürüp halkı onun zulmünden tamamen kurtarır (Brudniy ve Eşmambetov 2017: 88-89).

Kırgız Türklerinin atasözlerinde de ejderha vahşi doğanın temsilcisi olarak yer alır ve kötülüğün simgesi olarak öne çıkar:

- Acalduu kişi acıdaardın kuyrugun basat. / Eceli gelen kişi ejderhanın kuyruğuna basar. (Güngör ve Cailova Güngör 1998: 12).

Acıdaardın kuyrugun baspa başın bas. / Ejderhanın kuyruğuna basma, başına bas. (Güngör ve Cailova Güngör 1998: 12).

5. Kurt Motifi

Türk boylarının mitolojik tasavvurlarında kurt; hayvan ata, koruyucu, yol gösterici bir totem hayvandır. Bütün kurtlar değil sürünün önünde giden ve sürüyü yöneten bozkurt kutsal sayılmıştır (Ögel 2014: 136, Beydili 2005: 108). Diğer Türk boyları gibi Kırgız Türkleri de kurdu kutsal sayarlar ve kurtla karşılaşmanın bolluk, bereket getireceğine inanırlar. Hastalık ve belalardan korunmak için kurdun uzuvlarından yararlanırlar.⁶Kamların da koruyucu erk hayvanı olan kurt;

⁶ Kırgız Türkleri kutsal olarak gördüğü kurda dayalı birçok inanış ve pratik geliştirmiştir. Andican Kırgızları kurt tınaklarından oluşan bilezik takıp nazara önlem almakta ve kurt ödünü kurdeşen hastalığının tedavisinde kullanmaktadır. Ayrıca kurdun yeni doğan çocuğun hayatını korumaya yardım ettiğine de inanırlar. Yeni doğan çocuğun kuvvetli ve cesur olması için çocuğun

savaş ruhu olarak kabul edilir ve gücü, cesareti, atılganlığı ve hükümlanlığı simgeler (Beydili 2005: 350, Çoruhlu 2011: 134). Türk hanlarının kurt başlı bayraklar kullanması bu inanışa dayanmaktadır. Kurt Kırgız Türkleri arasında da ecdat hayvan olarak kabul görmüştür.⁷ Kurt, Türk boylarının mitolojik inanç dünyasında “*medenî kahraman, ecdat kurtarıcı, iki dünyayı birleştiren arabulucu, ritüel mitolojik karakterli koruyucu ruh, savaş ve kahramanlık sembolü*”dür (Bayat 2007: 176). Kurdu bu mitolojik anlam değerleri Kırgız Türklerinin sözlü edebiyat ürünlerinde de karşımıza çıkmaktadır. Kırgız Türklerinin küçük destanlarından Boston, Cañıl Mirza, Coodarbeşim, Er Tabıldı, Er Soltonoy destanlarında kahramanlar güç ve savaşta atılganlıklarıyla kurda benzetilmektedir. Cañıl Mirza destanının Çorobayev anlatımında ise Mayasil adlı yiğit gücü ve cesaretiyle “savaş kurdu” unvanını almıştır. Bozkurt nasıl sürünün önünden giderse Mayasil de tuğunu kaldırıp ordunun önünden yürümektedir (Caynakova 2004: 90). Coodarbeşim destanında Coodar’ın babası Er Töştük “*Coo börüsü Er Töştük*” (Alimova 2017: 133) namıyla bilinmektedir ve güç, cesaret bakımından kurda benzetilmektedir. Er Soltonoy destanında da kırk yiğit savaşta yiğitlikleri sebebiyle gök yeleli kurda benzetilir (Akmataliyev, Kadırmambetova ve Zakirov 2010: 175).⁸ Kurt, Boston ve Coodarbeşim destanlarında vahşi doğanın temsilcisi olarak bizzat yer alır. Boston destanında vahşi hayvan etine aş eren Kanışay için avcılar kurt avlayıp getirir. Vahşi hayvan deyince akla ilk gelenlerden biri kurt olmuştur (Akmataliyev ve Kadırmambetova 2009). Coodarbeşim destanında da Nurperi’nin ağabeyi Coodar’dan başlık olarak üç vahşi hayvandan dokuzar tane yakalayıp getirmesini ister. Bunlardan birisi de kurttur (Alimova 2017: 279). Kurt bu olumlu anlam değerlerinin yanı sıra olumsuz anlam değerleri ile de bir benzetme unsuru olarak kullanılmıştır. Kurmanbek destanında Kırgız yiğitler kaplan ve parsa benzetilirken Kalmuklar tilki ve kurda benzetilmiştir (Musakov 2013a: 56). Burada şunu belirtmek gerekir ki destanda kutsal sayılan bozkurdu ifade eden “börü” sözcüğü yerine kutsiyetini yitirmiş, sadece açgözlü bir canavar olarak görülen kurt anlamındaki “karışkır” sözcüğü tercih edilmiştir.

Kırgız Türklerinin masallarında kurt yol göstericiliği, gücü, yırtıcılığı ve bazen de aptallığı simgelemektedir. Altın Kuş adlı masalda altın kuşu bulmak için yola çıkan kahramanın atını yiyen kurt, kahraman ile dost olur. Kahramanı sırtına bindirip altın kuşu bulacağı ülkeye götür.⁹ Altın kuşu bulan kahraman, abileri ile buluşur; abileri onu kıskanıp öldürürler. Kahramanın dostu olan kurt hayat suyu ile onu diriltip evine götürür.¹⁰ Yiğit Gururundan Dolayı Nasıl Ayıplandı adlı masalda gücünü kanıtlamak isteyen Bekmirza silahlanıp yola çıkar. Dağ geçidinde bir heybetli bir kurt görür, onu öldürerek derisini halka gösterir. Böylece gücünü ispatlar (Brudniy ve Eşmambetov 2017: 230).

Kırgız Türklerinin bilmecelelerinde kurt; sürülere zarar veren yırtıcı bir hayvan olarak ele alınır. Korkuyla karışık saygı duyulan kurda takma isimlerle hitap edilmektedir. Cevabı “kurt” olan bilmecelelerden bazıları şunlardır:

ağzına kurt salyası akıtılır. Kurt postunun çocukları ölümden koruyacağına inanılır. At-Başı’nda yaşayan Kırgız Türkleri ise çocuklarını korumak için kurdu derisi ve diz kemiğinden nazarlık yaparlar. Çocukları hastalık ve kötü ruhlardan korumak için kıyafetlerine kurt dişi diker, beşiklerine kurdu aşık kemiğini asarlar. Bacakları ağrıyanı kurt derisinden yapılan bir pantolon giydirerek tedavi etmeye çalışırlar ve buna da “börü-catış” derler (Dıykanbayeva 1999: 62).

⁷ Kırgız Türklerinde Kaba uruğunun ortaya çıkışı kurda bağlanır. Anlatıya göre kötürüm olan bir çocuğu ailesi çadırda terk edip gider. Bir yolcu bu çocuğu kurdu emzirdiğini görerek onu evlatlık edinir ve adını Kaba koyar. Çocuğun saçı kurt yelesi gibi uzun olduğu için ona calduu Kaba (yeleli Kaba) derler. O çocuktan Sayak boyunun Kaba uruğu türer (Baycıgitov 1985: 71).

⁸ Çin kaynaklarında Türk atlı savaşçıların iyi kısmına böriler(kurtlar) denildiği kaydedilmektedir (Gültepe 2014: 520). Burada kırk yiğidin bozkurda benzetilmesi bu tarihi kullanıma da uygundur.

⁹ Burada kurt, Oğuz Kağan destanında Oğuz’a yol gösteren bozkurdu hatırlatmaktadır.

¹⁰ Burada kurt Göktürklerin türeyiş anlatılarında yer alan ve düşmanın ölüme terk ettiği oğlanı kurtaran dişi kurdu hatırlatmaktadır.

•Düür-düür, dük kelet, (Pat pat patırtıyla gelir,) / Eşikti kara kim kelet? (Karıya bak kim gelir?) / Mamadiyar kan kelet, (Mamadiyar Han gelir,) / Kamçısının kan taamp kelet. (Kamçısından kan damlatıp gelir.)

•Kıyadan çapkan, (Bayırdan koşan,) / Kıykırık baatır. (Kıykırık bahadır.) (Şimşek 2018: 221-654.)

Atasözlerinde de kurt, vahşi doğanın çekinilip korkulan gücü olarak yer alır:

- Börü balası it bolboyt. / Kurt yavrusu köpek olmaz. (Güngör ve Cailova Güngör 1998: 119).
- Börügö koy kaytartpa. / Kurda koyun güttürme. (Güngör ve Cailova Güngör 1998: 120).

6. Tilki Motifi

Tilki, Türklerin mitolojik inanışlarında zekâyı ve kurnazlığı simgelemektedir. Bilek gücünün ön plana çıktığı Türk boyları arasında zekâ gücünü simgeleyen tilkiye daha çok olumsuz anlam değerleri yüklenmiştir. Güney Sibiryâ Türkleri arasında anlatılan bir anlatıya göre tilki, avcılarını hile ile mağaraya çekip oradan zulmetler diyarı olan yer altına düşüren aldatıcı bir varlıktır ve yer altı ruhlarının yeryüzündeki temsilcisidir (Ögel 2014: 24, Korkmaz 2008: 148). Kırgız Türklerinin mitik tasavvurlarında da benzer inanmalar söz konusudur. Kırgız sözlü edebiyat ürünlerinde tilki, hilekârlığı ve aldatıcılığıyla öne çıkmakla birlikte, zekâsı ile övülen bir hayvan olarak da ele alınmaktadır. Boston ve Kurmanbek destanlarında tilki olumsuz anlam değerleriyle kurgulanmıştır. Boston destanında Kadamış Han'ın dostu olan sınırın kızıl tilkisi, aldatıcılığı ile öne çıkar. Boston sınırın kızıl tilkisini atı Karaboz'un yönlendirmeleriyle yenebilir (Akmataliyev ve Kadırmambetova 2009: 82). Destanda tilkinin al ruhunda bulunan kötücül yönleri içeren kızıl renkte olması da onun olumsuz yönünü pekiştirmektedir. Kurmanbek destanında ise tilki bir benzetme unsuru olarak kullanılmıştır. Kırgız yiğitleri kaplana benzetilirken Kalmuklar hileci ve güçsüz olmalarından dolayı tilkiye benzetilmektedir (Musakov 2013a: 56).

Masallarda da tilki, kurnazlığı ve aldatıcılığı ile öne çıkmakta ve çoğunlukla kahramanın karşısında yer almakla birlikte bazen kurnazlığı ile kahramanın yardımcısı olmaktadır. Biricik Oğul Canadil adlı masalda Mürök Kakbaş'ın şifalı suyunu koruyan gece bekçisi kızıl tilkidir. Kızıl tilki, gözlerin görmediğini görür, insanların bilmediğini bilir. Kimsenin yeneemediği kızıl tilkiyi Canedil yener (Doğan 2009:194). Köçpösbay'ın Oğlu adlı masalda ise tilki kurnazlığı ile kahramanın yardımcısı olur. Kahramanın peşine düşüp onu öldürmeye çalışan cadı kadını tilki kandırır ve kahramanı kurtarır (Doğan 2009:232). Tilki ve Kurt masalında ise kurnaz tilki kurdu kandırıp kapana kıştırır kendisi de kapandaki eti yer (Brudniy ve Eşmambetov 2017: 313).

Kırgız Türklerinin bilmecelelerinde de tilki kurnazlık, aldatıcılık ve akıllı olması yönüyle öne çıkmaktadır:

•Bar-bar bar eki, (Var var var iki,) / Barmaktarı on eki. (Parmakları on iki,) / Kuyrugunda kalı bar, (Kuyruğunda beni var,) / Kuytulugu dağı bar. (Kurnazlığı dahi var.)

•Kuu kuu deşet, baykabasa, (Kurnaz, kurnaz derler,) / Aybandardı bir birine satıp ketet. (Hayvanları birbirine düşürür) / Özü ayban, birok adamdan (Kendi hayvan, ama insandan) / Bir akılı deşet. (Akıllı bir derler.) (Şimşek 2018: 221-654.)

Tilki, atasözlerinde de kurnazlığın simgesi olarak bir benzetme unsuru şeklinde yer almıştır:

•Köp coylogon tülkü açtan ölot. / Av aramayan tilki açlıktan ölür. (Güngör ve Cailova Güngör 1998: 248).

• Mitaamdığı tülküdüydün, tili zaar cılanday bolot. / Tilki kadar kurnaz olanın dili zehirli yılan gibi olur. (Güngör ve Cailova Güngör 1998: 266).

7. Yılan Motifi

Türk boylarının inanç dünyasında yer altı ve su ile ilişkilendirilen yılan “ölümsüzlüğü, kötülüğü, şekil değiştirmeyi, tekrar tekrar yaşamayı” simgelemektedir (Seyidoğlu 1998: 86). Yılan, kamların koruyucu ruhu olabilmekte ve kam ayinlerinde esrik seyahat aracı olarak kullanılmaktadır. Kötülükleri çağrıştıran yılan soğukluğu ve düşmanlığı simgeler. Demonik varlıkların vücut bulmuş hali olan yılan kam davullarında yer altının simgesi olarak yer almaktadır (Beydili 2005: 616). Bu olumsuz anlam değerlerinin yanı sıra yılanın yüklenen olumlu anlamlar da söz konusudur¹¹. Örneğin Kırgız Türkleri ak yılanı ev iyisi olarak görür ve evde dolaşan ak yılanın zarar vermezler. Bu yılanın eve bolluk ve bereket getireceğine inanırlar. Ev iyisi olarak görülen bu yılanı evden çıkarmak için önüne süt konulur. Bu yılanı yanlışlıkla öldüren kişi yedi ekmek yapıp yılanın geldiği yönden geçenlere dağıtır ve yılanın ruhundan özür diler (Karadavut 2010: 71-80). Kırgız Türklerinin halk hekimliği uygulamalarında da yılan öne çıkar. Yılanın şifalı gücüne inanan Kırgızlar, bel ağrısını gidermek için yılan safrasını su ile karıştırıp içirirler. Yine kemik vereminde de yılan haşlanır ve suyu hastaya içirilir. Yılanın deri değiştirip gençleşmesi onun şifalı olduğuna yönelik inancı geliştirmiştir.¹²

Yılan ile ilgili inanışlar Kırgız Türklerinin sözlü edebiyat ürünlerinde de yer almaktadır. Kırgız Türklerinin küçük destanlarından Er Soltonoy destanında Gülaypa hamile kaldığında zehirli alaca yılanın etine aş erer. Destan kahramanının annesinin bu olağanüstü isteği doğacak çocuğun olağanüstülüğünü de ortaya koymaktadır. Yılanın doğüstü güçleri kahramana geçecektir (Akmataliyev, Kadırmambetova, Zakirov 2010: 21).

Kırgız Türklerinin masallarında yılan sinsiliği ve düşmanlığı ile öne çıkmaktadır. Kuluke, Turuke, Bereke adlı masalda Bereke'nin mücadele ettiği düşmanlardan biri kuyruğunu şingirdatarak saldıran altı başlı yılanıdır (Brudniy ve Eşmambetov 2017: 36). Şakir ve Şakiret adlı masalda üvey annelerinin iftirasına uğrayan iki kardeş yurtlarından kaçır. Kardeşler dere kenarında dinlenirken orada yaşayan ve her gün su içmeye gelen çizgili, zehirli bir yılan Şakiret'i sokarak onu öldürür (Brudniy ve Eşmambetov 2017: 88). Yetim adlı masalda ise yılan, kahramanın dostu olur. Yetim kalan çocuk, baba dostu tarafından malları elinden alınıp kovulur. Kurbağanın kendisine verdiği sihirli taş ile yolda gördüğü ölü yılanı diriltir. Yılan bu iyiliğine karşılık her zaman yetime yardım edeceğini söyler ve ona sihirli sözler öğretir. Bir gün yetim gittiği ülkenin hanı tarafından cezalandırılıp kuyuya atılır. Yetim o zaman sihirli sözlerle yılanı çağırır. Yılan yetimi bu durumdan kurtarmak için bir plan yapar ve onun hanın kızı ile evlenmesini sağlar (Brudniy ve Eşmambetov 2017: 119).

Kırgız Türklerinin bilmecelelerinde yılan; yeraltı ve su ile olan ilişkisi, kaygan derisi ve kemiksiz vücudu ile öne çıkar:

- Aldımda alaca cip catat. / Önümde alaca ip uzanır.
- Col boyunda tokoç catat. /Yol boyunda pide yatar. (Şimşek 2018: 221-654).

Kırgız Türklerinin atasözlerinde yılanın aldatıcı ve zararlı olduğuna yönelik yaklaşım da öne çıkmaktadır:

¹¹ Türk kültüründe ejderhaya yüklenen sembolik anlamlar ve Tatar Türklerinin halk anlatılarından örnekler için bkz. Durbilmez ve Tekin 2020: 307-326.

¹² Yılanın şifa kaynağı olduğuna yönelik inanın yansıması bugün eczacı ambleminde yansımalarını göstermektedir.

• Cılan öltüröyün dese taş alıp berbeyt. / Yılan öldüreyim diyene taş alıp vermezler. (Güngör ve Cailova Güngör 1998: 159).

• Cılandın sırtı cumşak, içi zaar; cılandın terisi kooz, tişi uu. / Yılanın sırtı yumuşak, içi zehir; yılanın derisi güzel dişi ağı. (Güngör ve Cailova Güngör 1998: 159).

8. Boğa / Öküz Motifi

Türk boylarının mitolojik inanç dünyasında boynuzları Ay'a benzetilen boğa; kutsal gök kaynaklı olduğuna inanılan ve savaş tanrısı olarak kabul edilen bir totem hayvandır (Bayat 2007: 67, Korkmaz 2008: 41). Bunun yanında boğa / öküz mitik yer altı dünyasıyla da ilişkilendirilmekte, yer altı tanrısı Erlik'in biniti olarak düşünülmektedir (Bayat 2007: 39). Kaynağı itibarıyla gökyüzü ve yer altı ile ilişkilendirilen boğa / öküz su ile de bağlantılıdır. Yaratılışa dair efsanelerde yerküreyi ayakta tutanın okyanus içerisindeki bir balığın üzerindeki boğa / öküz olduğuna dair inanış onu su ile bağlantılı kılar (Ögel 2014: 472). Kırgız Türklerinin yaratılışa dair anlatılarında boğa / öküzün Dünya okyanusunun içindeki sisin arasından çıkarak bir taşın üzerinde durduğuna ve boynuzlarıyla Dünya'yı taşıdığına inanılmaktadır. Bu anlatıda boz renkli boğa / öküz su kaynaklı bir mitik hayvan olarak yer almaktadır (Bayat 2007: 40, Gültepe 2014: 420). Türklerin inanç dünyasında boğa; yiğitliği, güç ve kuvveti, cesareti simgelemektedir (Bayat 2007: 67, Korkmaz 2008: 71). Boğanın iğdiş edilmiş hali olan öküz ise sözlü edebiyat ürünlerinin çoğunda fakirliğin, statü düşüklüğünün simgesi olarak yer alır.

Askazan Baatır, Er Koşoy, Er Töşük destanlarında boğa / öküz bu anlam değerleriyle ele alınır. Askazan Baatır destanında Kalmuk hanı İşaa Han'ın yaylasında insanları öldürüp sürülere zarar veren bir yabani boğa türer.¹³Bir deve kadar heybetli olan bu boğanın tepesinde tek bir boynuzu vardır. Boğanın hükümdarlık nişanı olan boynuzunun tek olması, Türklerin Tanrı'nın tek olduğuna yönelik inanışının yansımasıdır. İki yıldır İşaa Han'ın yaylasını zapt eden bu boğayı Kalmuk halkından hiç kimse yok edemez. Korkudan kimsenin yaklaşmadığı bu boğayı sonunda Kırgız yiğidi Askazan öldürür ve halkın takdirini kazanır (Egimbaeva 2012: 41). Er Koşoy destanında boğa / öküz benzetme unsuru olarak kullanılmakta, gücü ve cesareti simgelemektedir. Destanda Çin hanı Duni Han ve kardeşi Tan gücüyle, cesaretiyle öküze benzetilir (Tekalan 2002: 119). Destan kahramanı Er Koşoy da heybeti, atılganlığı ve cesaretiyle gök boğaya benzetilmektedir (Tekalan 2002: 272). Burada destan kahramanının boğaya, düşmanların ise boğanın iğdiş edilmiş hali olan öküze benzetilmesi manidardır. Bu benzetme ile düşmanın ne kadar güçlü olursa olsun Kırgız yiğitleri karşısında bir yönüyle eksik olduğu vurgulanır. Öküz her ne kadar gücün, kuvvetin simgesi olsa da sosyal hayatta ata göre geri plandadır ve fakirliğin simgesidir. Er Töştük destanında Töştük'ün babası İleman sekiz oğlu tarafından dışlanır, malı mülkü elinden alınır ve horlanır. İleman fakir düşüp gök öküze binmeye başlar (İliç 2001: 29).

Kırgız Türklerinin bilmecelelerinde öküz çalışmayı ve emeği simgelemektedir. Cevabı "öküz" olan bilmecelelere örnek:

• Eki tartar, (İkisi çeker,) /Biri cırtar, (Biri yırtar,) / Kuyrugun sıypalatar. (Kuyruğunu sıvazlar.) (Şimşek 2018: 221-654.)

Atasözlerinde de boğa / öküz motifine rastlanmaktadır. Boğa / öküz gücün simgesi olarak yer almaktadır:

• Alkımına alı cetpegen kül cegen buka bastanaar. / Kendinin yaptığına gücü yetmeyen kül yiyen boğa gibi. (Güngör ve Cailova Güngör 1998: 38).

¹³ Bu boğa Oğuz Kağan destanındaki sürülere zarar veren canavarı hatırlatmaktadır.

Ögüzü çok cer sugarayt. / Öküzü olmayan yer sular. (Güngör ve Cailova Güngör 1998: 277).

9. Ayı Motifi

Eski Türk inanışları içerisinde orman iyisi olarak bilinen ayı, Altay-Sayan ve Sibiryalı Türkleri tarafından av ruhu olarak kabul edilmektedir. Arkeolojik kazılar neticesinde bulunan ayı kafatasları, tırnakları ve kemikleri ile ayı ritüellerine ait olduğu izlenimi veren sunaklar eski Türk inanışında ayının kült derecesinde bir öneme sahip olduğunu ortaya koyar niteliktedir¹⁴ (Bayat 2007: 170). Türk boylarının mitik inanışlarında orman iyisi olarak kabul edilen ayı; av ruhu olarak hem av hayvanlarını hem de avcıları korumakta, vahşi doğanın gücünü simgelemekte ve avın kurallarına göre icra edilen bir ritüel olma özelliğini muhafazasında etkin rol oynamaktadır (İnan 2015: 63). Altay kamlarının diğer kamlara üstün gelmek için ruhunu ayıya göçürmesi (Bayat 2006: 148), ayın yaparken bir ağacın etrafında üç tur atıp ayı donuna girmeleri (Roux 2005: 234) ayının doğaüstü gücüne olan mitik inanışı yansıtır. Ayıyı bu kadar üstün kılan onun daha önce insan olduğu, dönüşüm yoluyla hayvan görünümüne aldığı dair antropomorfik bilgidir. Kutsal kabul edilen ayının adı neredeyse bütün Türk boylarında tabudur ve uğursuzluk getireceğine inanıldığından açıkça söylenmemektedir.¹⁵ Erken dönemlerde kutsanan ayı, yakın döneme gelindiğinde aptallığı ve budalalığı ile tanınır olmuştur (Ögel 2014: 675).

Kırgız Türklerinin sözlü edebiyat ürünlerinde ayı her iki anlam değeri ile yer almaktadır. Mitik inançların öne çıktığı arkaik destanlar olan Boston ve Coodarbeşim destanlarında ayı, vahşi doğayı simgelemektedir. Boston destanında yırtıcı hayvan denince akla ilk gelen ayı olmuştur (Akmataliyev ve Kadırmambetova 2009: 27). Boston ve oğlu Börübayı'nın orman yolculuğunda da bu tasavvurun yansımaları görülür. İnsan ayağının değmediği bu orman içerisinde en çok hayranlık uyandıran varlık salınarak yürüyen ayılardır (Akmataliyev ve Kadırmambetova 2009: 489). Burada ayının salınarak yürütmesi, ormana olan hâkimiyetini simgeler ve onun orman iyisi olduğuna yönelik mitik inancı hatırlatır. Coodarbeşim destanında Coodar'ın sevdiği Nurperi'ye kavuşmak için başlık olarak yakalayıp getirdiği yırtıcı hayvanlardan biri de ayıdır. Coodar, ayıyı yakalayıp kafese koyarak vahşi doğaya hükmettiğini göstermiş olur (Alimova 2017: 279). Manas destanında da yiğitlerin gücünü tasvir etmek için "Ormanda ayıya benzeyen" (Yıldız 1995: 223) ifadesi yer almaktadır. Yiğitler güçlülük bakımından ormandaki ayıya benzetilmektedir.

Masallarda da ayı motifine rastlanmaktadır. Başkasının Kafası adlı masalda ormanın sahibi ayıdır. Diğer hayvanlar şikâyetlerini ona iletir (Brudniy ve Eşmambetov 2017: 286). Bu durum ayının orman iyisi olduğuna yönelik mitik inancı desteklemektedir. Çoçoloy Bahadır masalında ise ayı, gücün ve kabalığın simgesi olarak yer almaktadır (Brudniy ve Eşmambetov 2017: 292).

Kırgız Türklerinin bilmecelelerinde ayı heybeti ve korkunç görünüşü ile öne çıkmaktadır:

- Saksaygan türü bar, (Kıllıca şekli var,) / Adam korkor sürü bar. (İnsan korkar heybeti var.)
- Döşkö çığıp cantayıp, (Yamaca çıkar yan yatarak,) / Murdu başı partayın. (Burnu başı kıllı.) (Şimşek 2018: 221-654).

Benzer bir şekilde atasözlerinde de ayı doğanın ve gücün simgesidir:

¹⁴ Ayının Türk düşünce sisteminde kutsiyet atfedilen bir hayvan olduğunu ant içme törenlerindeki rolü de açıkça göstermektedir. Ayı, Yakut Türklerinin ant içme ritüelinin önemli bir parçasıdır. Ant içme esnasında ayı kafası ateşin önüne konulmakta, ateşe yağ atılarak "Eğer yalan söylersem bu yağ kamımı deldin, ayı beni yesin! deyip ayı kafası ısırılır ve "Ayı kafasını ısırduğum gibi o da beni ısırır!" diyerek ant sağlanmaktadır (İnan 1987: 320).

¹⁵ Batı Türkleri ayıya "kocaoğlan, dayı" derken Yakutlar "ese(ıye), öbüge(dede), Tia Toyon(dağın efendisi), Oyuurdaagi(ormandaki)", Altay-sayan Türkleri "uhancıl (hassas), çir kulah (yer kulak) gibi isimler verirler (Bayat 2007: 170-171, Kalafat 2013: 37).

- Ayuudan korkkon otunga barbayt. / Ayıdan korkan oduna gitmez. (Güngör ve Cailova Güngör 1998: 81).
- Ayuu amanın tileyt, adam cakşısın tileyt. / Ayı sağlık ister, insan iyilik ister. (Şavk 2002: 45).

10. Köpek/Kumayık Motifi

Türk boylarının mitik tasavvurlarında köpek ile ilgili pek çok inanış söz konusudur. Altay Türklerinin yaratılış ile ilgili anlatılarında ilk insanın yemesinin yasak olduğu meyveyi bekleyen fakat Erlik tarafından kandırılarak görevini yerine getiremediğinden Tanrı tarafından lanetlenen bir hayvan olarak yer almaktadır (Ögel 2014: 465). Bunun yanında kam ayinlerinde zayıf kamların yer altına inmek için köpek şekline girmesi, köpeğin yer altı ruhları ile ilişkilendirilip ona olumsuz anlamlar yüklenmesine neden olmuştur. Kötülükler diyarı olan yer altıyla ilişkilendirilen köpek özellikle göksel güçlerle bağlantılı olduğu düşünülen kurt ile karşılaştırıldığında zayıf bir hayvan olarak değerlendirilmiştir. Bugün Türkiye sahasında olduğu gibi Kırgız sahasında da “köpek / it” sözcüğünün bir hakaret ifadesi olarak kabul görmesi köpeğe yönelik bu inanışlarla ilgilidir.

Türk boylarının inanç dünyası içerisinde köpeğin bu olumsuz anlam değerlerinin yanı sıra olumlu yönlerinin öne çıkarılması hatta kutsanması durumu da söz konusudur. Bazı Türk boylarının köpeği kendisine ecdat hayvanı olarak seçmesi köpekle ilgili olumlu tasavvurların yansımasıdır. Eski Bulgar Türklerinin kutsal kabul ettikleri köpek adına kurbanlar sunması ve ant ritüellerinde köpeğe yer vermeleri köpeğe dair olumlu inançları ortaya koymaktadır. Kıpçak-Kuman Türklerinin eski coğrafi yer adlarında köpek ile ilgili kullanımların olduğunu Rus kayıtlarında yer alan toponomastik unsurlar ortaya koymaktadır (Caferoğlu 1988: 6). Türk boyları arasında “İt Ayak”, “İtalmaz”, “İt Barak” gibi kişi ve boy adlarının bulunması da köpeğin Türklerin zihnindeki olumlu anlam değerlerinin bir yansımasıdır.¹⁶ Kırgız Türkleri nazardan korunmak için köpek dişini ve kılını kullanmaktadır (Dıykanbayeva 1999: 60). Özellikle sarı renkteki köpeklerin olağanüstü güçlerinin olduğunu düşünen Kırgızlar, köpek öldüren kişilerin çocuklarının sakat doğacağına inanmışlardır (Bayaliev 1972: 13, Dıykanbayeva 1999: 60). Kırgız kadınları çocuksuzluk sorunun gidermek için köpeğin üstünden atlar. Çocuğu yaşamayan bir aile bebek doğar doğmaz kulağı delinip köpek kılı takılır. Ayrıca yeni doğan bebeğin ilk giyimi önce köpeğin başında döndürülür, sonra bebeğe giydirilir. Böylece bebeğin hastalık ve belalardan korunacağına inanılır, bu giysiye de “it köynök” adı verilir (Dıykanbayeva 2009: 103).

Kırgız Türkleri canlı cansız her varlığın bir iyesi (törösü / piri) olduğuna inanmaktadır. Köpeğin törösü / piri ise kumayıktır. Kumayık'ın hüma kuşunun kuma yumurtlaması ve yumurtadan çıkan kuş yavrusunun olağanüstü bir şekilde tazıya dönüşmesi ile varlık kazandığına inanılmaktadır. Kumayık'tan hiçbir hayvan kaçıp gizlenemez (Caferoğlu 1988: 3). Köpek ile ilgili bu tasavvurlar sözlü edebiyat ürünlerine de yansımıştır. Köpeğin hem olumlu hem de olumsuz anlam değerlerine yönelik inanışlar Kırgız Türklerinin destan, masal, bilmece ve atasözlerinde karşımıza çıkmaktadır.

Kırgız Türklerinin ünlü destanı Manas'ta avcılıkta mahir olan kurt kulaklı, kırk memeli ak tazı öne çıkmaktadır. Bu tazı tıpkı insan gibi düşünebilen akıllı bir hayvandır, ayrıca feriştelere konuşabilme gibi olağan dışı bir özelliğe sahiptir. Manas öldüğünde tıpkı bir insan gibi yas tutar ve

¹⁶ İt/köpek sadece insan adlarında değil boy ve yer adlarında da kullanılır. Kazak Türkleri Ala Göl'e "İt İçpes" adını vermektedir. Bunun yanı sıra Çimkent eyaletindeki bir mahallenin adı "İt-Arka"dır, Astrahan eyaletinde de "İt Koca", Anadolu'da Şeyh Edebalı'nın tekkesi bulunan Eskişehir civarında da "İtburnu" adlı bir yer bulunur. Boy adı olarak Kırgız Türklerinde "İt Emgen" boyu söz konusudur. Tüm bu örnekler Türklerin mitik düşünce dünyasında köpek kültürünün mevcudiyetini kanıtlar durumdadır (Caferoğlu 1988: 6).

sadık bir hayvan olduğu için onun mezarını terk etmez (Yıldız 1995: 220). Manas destanında obada yer alan köpeklere de yer verilmiştir. Bu köpekler oba halkını korumakta, düşman olan Kalmukların gelişini yiğitlere havlayarak duyurup onları uyarmaktadır. Köpeklere özel isimler verilmektedir, bu isimlerden birinde “bay” unvanının yer aldığı görülmektedir (Yıldız 1995: 220). Bu tespitler Kırgız Türklerinin inanç dünyasında köpekle ilgili olumlu tasavvurları ortaya koymaktadır. Cañıl Mirza destanında ise köpeklerin törösü/piri olan kumayık ile ilgili inanışların yansımaları görülmektedir. Destanın Musulmankulov anlatımında bu Kumayık tazının bulunuşu tüm ayrıntılarıyla anlatılmaktadır. Bir gün ava çıkan Cañıl, dağ başında çok tuhaf bir kuş görür. Kuş orada kuma yumurtasını bırakır. Kız bahadır Cañıl, daha önce yaşlılardan Kumayık denen olağanüstü varlığa dair hikâyeler dinlemiştir. Bahtına bir kutlu tazı düşeceğini anlayıp sabırla bekler ve kuş gittikten sonra yavruyu alıp eve götürür. Kimseye bildirmeden yedi gün boyunca yavruya bakar. Sekizinci gün bu kuş yavrusunun olağanüstü bir şekilde tazıya dönüştüğünü görür (Çelik 2010: 183). Hüma kuşunun gölgesi nasıl devlet getiriyorsa, kökeni kutsal göğe bağlı olan Kumayık tazının da beylere, hanlara talih getireceğine inanılmaktadır. Baktı Bolot destanında ise köpeğin olumsuz yönü ile yer aldığı tespit edilmektedir. Bir gün Bolot bir rüya görür ve yorumlaması için Baktı’ya anlatır. Bolot rüyasında bir sürü sarı itin kendisine hırladığını, kendisinin de onları öldürdüğünü görmüştür. Baktı öfkeyle havlayan sarı itlerin halkın düşmanı olan Kaman Dev’e yalakalık yapan zenginlere işaret ettiğini söyler. Destanda köpeklik ile yalakalık arasında bir bağ kurulur ve köpek olumsuzlanır.

Masallarda da köpek motifine rastlanmaktadır. Köpek, genellikle koruyucu ve vefalı olması yönüyle öne çıkmaktadır. Köçpösbay’ın Oğlu adlı masalda Köçpösbay’ın oğlunun üç köpeği onu cadı kadından korur (Doğan 2009: 232). Vefalı Köpek adlı masalda da kahraman köpeği sayesinde fakirlikten kurtulup zengin olur (Brudniy ve Eşmambetov 2017: 191). Başkasının Kafası adlı masalda ise köpek aptallığı ile öne çıkar. Bülbülün sesine özenen köpek onunla kafasını değiştirir ama bülbül kafası ona felaket getirir. Sonunda bülbülü bulup kafasını geri alır (Brudniy ve Eşmambetov 2017: 285).

Kırgız Türklerinin bilmecelelerinde köpek; sadakati, koruyuculuğu ve hızlı koşması ile öne çıkar. Tıpkı kurtta olduğu gibi köpeğe de takma isimler verildiği görülmektedir. “Kakebey, Koñurbey” bu isimlere örnektir:

• Öz üyümdün kulağı, (Evimin kulağı,) / Bir canıbar bu dağı. (Bir hayvan bu dahi.)

• Kakebay akem kak etet, (Kakebay amcam bağırrır,) / Kabırgası solk etet. (Kabırgası sallanır.) (Şimşek 2018: 221-654).

Atasözlerinde köpek sahibine olan sadakati ile öne çıkmaktadır ancak bazı atasözlerinde olumsuz anlam değerleriyle yer almaktadır:

• İt, ittigin kılbası başı ooruyt. / İt, itliğini yapmazsa başı ağrır. (Güngör ve Cailova Güngör 1998: 207).

• İt ürö beret, kerben cürö beret. / İt ürür, kervan yürür. (Güngör ve Cailova Güngör 1998: 207).

Sonuç

Sözlü edebiyat ürünleri içinden çıktıkları toplumların kültür kodlarını, inanç dünyalarını yansıtmaktadır. Güçlü ve köklü bir sözlü edebiyat geleneğine sahip olan Kırgız Türklerinin sözlü edebiyat ürünlerine bakıldığında toplumsal yaşamın ve inançların şekillendirdiği bir içerik görülmektedir. Diğer Türk boyları gibi Kırgızlar da atlı-göçerevli bir yaşam tarzına ve bu yaşam tarzının ortaya çıkardığı kültür kodlarına sahiptir. Sözlü edebiyat ürünlerinde de doğa ile iç içe olmanın bir getirisi olarak hayvan motifleri öne çıkmaktadır. Hayvanlarla ilgili antropomorfik ve zoomorfik

kökenli mitik inanışlar, toplumsal yaşam koşullarıyla birlikte Kırgız Türklerinin zihninde derinlik kazanmış ve sözlü anlatılara aksetmiştir.

Kırgız Türklerinin destan, masal, bilmece ve atasözlerinde toplumsal yaşam tarzına bağlı olarak en çok öne çıkan hayvan, at olmuştur. Tanrı katından geldiğine, rüzgârdan doğduğuna, su veya dağ kökenli olduğuna inanılan at, bu inanç değerleriyle anlatılardaki yerini almıştır. Sadece at değil, atın uzuvları, at ile ilgili kullanım eşyaları, atın çeşitleri (argımak, kısrak, buudan, tulpar) sözlü anlatılarda yer bulmuştur.

Atan sonra en çok öne çıkan hayvan kurttur. Hayvancılıkla geçimini sağlayan Kırgız Türkleri için kurt, büyük bir tehlikedir ve çok korkulan vahşi hayvanlardan biridir. Bu durum Kırgızların inanç dünyasında iki yaklaşımı beraberinde getirmiştir. İlki mitik kökenli bir inanıştır ve kurdu kutsar. Bir kişinin ağılına kurdun girmesi bolluk ve bereket işareti olarak algılanır. Adı tabu haline gelen kurt Tanrı ile ilişkilendirilir ve kutsanır. Yiğitler kurda benzetilip yüceltilir. İkinci yaklaşım ise kurdun vahşi, acımasız bir yırtıcı olduğuna dairdir. Bu noktada kurt kutsanan olmaktan çıkıp karşı güç konumuna geçer. Burada hemen şunu belirtmek gerekir; kutsanan kurt Kırgız Türkçesinde “börü” olarak adlandırılırken karşı güç konumundaki canavar kurda “karışkır” adı verilmiştir.

Av ruhu olarak bilinen geyik; avın sahibi, soy ana ve yol gösterici rehber olarak yer almaktadır. Öne çıkan bu üç hayvanın yanı sıra kaplan da gücü ve cesaretiyle kimi zaman bizzat kimi zaman daha çok bir benzetme unsuru olarak sözlü edebiyat ürünlerinde yer bulmuştur. Kaplanın yanı sıra orman ruhu olduğuna inanılan ayı ve yer altı kökenli olduğu düşünülen ejderha da vahşi doğanın temsilcisi olarak yer alır. Boğa gücün simgesi olarak yer alırken öküz fakirliğin göstergesi olarak değerlendirilmiştir. Tilki kurnazlığı ve aldatıcılığıyla, yılan sinsiliği ve zararlı oluşu ile öne çıkmaktadır. Köpek ise hem olumlu hem olumsuz anlam değerleriyle varlık kazanmıştır. Sadakati, insana olan hizmeti ile yüceltilen köpek Kırgız Türklerinin inanç dünyasında bazen soy atalığa kadar ulaşır. Sözlü edebiyat ürünlerinde de bu anlam değerleriyle işlenir ancak köpeğin, kurda nazaran düşük bir statüde olduğu da görülmektedir. Yalakağın ve tembelliğin simgesi olarak olumsuz anlam değerleriyle de ele alınır.

Kırgız Türklerinin sözlü edebiyat ürünlerinde yer alan hayvan motifleri diğer Türk boylarının sözlü anlatılarındaki işlenişyle ortaklıklar / aynılıklar göstermektedir. Aynı kültürün farklı coğrafyalardaki çeşitlenmelerini idrak eden Türk boylarının sözlü edebiyat ürünlerindeki bu ortaklıklar kültürel kodlarının, inanç dünyasının ve yaşam tasavvurunun ortaklığını / aynılığını ve manevi birliği kanıtlamaktadır. Bu ortaklıkların tespiti işlevsel olarak bugün Türk devletlerinin toplumsal ve siyasi yakınlaşmalarını da beraberinde getirmesini sağlayabilir.

Kaynaklar

- Akmataliyev, Abdıldacan ve Samir Musayev (1996). “El Baylığı Elge”, *Kococaş*. Bişkek.
- Akmataliyev, Abdıldacan; M. Musakov ve Gülbara Orozova (2007). *Kırgız Destanları II*. Akt. Caştegin Turgunbayev. Ankara: TDK Yay.
- Akmataliyev, Abdıldacan ve Aynek Caynakova (2009). *Kırgız Destanları IV Mendirman*. Skt. Ali Özgün Öztürk. Ankara: TDK Yay.
- Akmataliyev, Abdıldacan ve Aynura Kadırmambetova (2009). *Kırgız Destanları VII Boston*. Akt. Naciye Yıldız. Ankara: TDK Yay.
- Akmataliyev, Abdıldacan; A.Kadırmambetova ve S.Zakirov (2010). *Kırgız Destanları IX Er Soltonoy*. Akt. İsmail Turan Kallimci. Ankara: TDK Yay.
- Akmataliyev, Abdıldacan (2004). *Kırgız Adabiyatının Tarihi I, II. Tom*, Bişkek.
- Akmataliyev, Abdıldacan ve Murat Mukasov (2013). *Kırgız Destanları XIII Canış Bayış*. Akt. Mehmet Aça. Ankara: TDK Yay.
- Alimova, Cıldız (2017). *Kırgız Destanları XIV Coodarbeşim Destanı*, Ankara: TDK Yay.

- Alper, Kezban (2004). *Kırgız Destan Geleneği ve Sarıncı Bököy Destanı*. Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi.
- Bayaliyeva, T.D. (1972). *Doislamskye Verovaniya i İh Perejitki u Kirgizov*. Frunze.
- Bayat, Fuzuli(2006). *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*. İstanbul: Ötüken Yay.
- _____ (2007). *Türk Mitolojik Sistemi I-II*. İstanbul: Ötüken Yay.
- Baycigitov, Kalıbek (1985). *Kırgız Mifleri Ulamıştarı cana Legendaları*. Frunze.
- Beydili, Celal (2005). *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*. Ankara: Yurt Kitap Yayın.
- Boratav, P. Naili (2012). *Türk Mitolojisi*. Ankara: Bilge Su Yay.
- Brudniy, Dimitri ve Kasımbek Eşmambetov (2017). *Kırgız Masalları ve Efsaneleri*. Çev. Cengiz Buyar, İlmira Ragibova. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay.
- Caferoğlu, Ahmet (1988). “Türk Onomastiğinde Köpek Kültü”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 2. baskı, s.1-11.
- Campbell, Joseph (1994). *Yaratıcı Mitoloji*. Çev. Kudret Emiroğlu. Ankara: İmge Kitabevi.
- Caynakova, Aynek (2004). *Cañıl Mirza (Abdıbalık Çorabayev Varyantı)*. Akt. Mehmet Aça. Ankara: TDK Yay.
- Çelik Adil (2021). *Kırgız Arkaik Destanları ve Mitoloji*, : Çanakkale: Paradigma Akademi Yay.
- Çelik Şavk, Ülkü (2002). *Kırgız Atasözleri*, Ankara: TDK Yay.
- Çoruhlu, Yaşar (2011). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Dıykanbayeva, Aygerim (1999). *Kococaş Destanında Şamanistik Unsurlar*. Yüksek Lisans Tezi, İzmir: Ege Üniversitesi.
- Dıykanbayeva, Mayramgül (2009). *Kırgız Atalar Kültü ve Kırgız Atalar Kültünün Yaşayan Kültürel Etkileri*. Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi.
- Doğan, Sabri (2009). *Kırgız Masalları (Metin-İnceleme)*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi.
- Durbilmez, Bayram (2003). “Manas Destanındaki Kimi Motiflerin Türk Halk Kültüründeki Yansımaları”. *İstanbul-Aachen/ Almanya: Halkbilimi Araştırmaları-Forschungen für Volkerkunde*. 2. Kitap 154-176.
- _____ (2017). *Gelenekli Türk Anlatıları-I*, İstanbul: Ötüken Yay.
- _____ (2018). “Kırgız Destanlarında ve Destancılarında Rüya Motifi”, 9. *Milletler arası Türk Halk Kültürü Kongresi*, s.143-156.
- _____ (2019). *Türk Dünyası Kültürü -2*, İstanbul: Ötüken Yay.
- Durbilmez, Bayram ve Fatma Tekin (2020). “Kazan-Tatar Türklerinin Halk Anlatılarında ‘Yılan’, ‘Erderha’ ve ‘Yuha’”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 124/ 245, 307-326.
- Egimbaeva, Saule (2012). *Kırgız Destanları X Güldana-Askazan Baadır*. Akt. Zekeriya Karadavut. Ankara: TDK Yay.
- Erol, Ş. Seher (2013). “Kırgız Destan Geleneği”, *Prof. Dr. Süleyman T. Kayıpov Armağanı, Hâkim Yayıncılık*, Ankara.
- Gezer, Şule (2017). “Alageyik Efsanesi ile Kococaş Destanında Ortak Unsurlar”, *Folklor/Edebiyat*, S. 89, 11-29.
- Gülensoy, Tuncer (2002). *Manas Destanı (Türkiye Türkçesi ile)*. Ankara: Akçağ Yay.
- Gültepe, Necati (2014). *Türk Mitolojisi*. İstanbul: Resse Yay.
- Güngör, Ahmet ve Asel Cailova Güngör (1998). *Türkçe Açıklamalı Kırgız Atasözleri*, Ankara: Engin Yayınevi.
- İbrayev, Şakir (1995). “Kazakların Eski İnançlarında At”. *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*. Ed. Emine Gürsoy Naskali. İstanbul: Resim Matbaacılık.
- İnan, Abdülkadir (2015). *Tarihte ve Bugün Şamanizm*. Ankara: TTK Yay.
- Kafesoğlu, İbrahim (1998). *Türk Millî Kültürü*. İstanbul: Ötüken Yay.

- Karadavut, Zekeriya (2006). “Kırgız Bilmeceleri”. *Prof.Dr. Saim Sakaoğlu’na 67. Yıl Armağanı*. Konya: Kömen Yay. 242-276.
- _____ (2010). “Kırgız Masallarında Mitolojik Unsurlar”. *Millî Folklor*. S. 85, s. 71-80.
- Kaya, Doğan (2015). *Kırgız Destanları*. Erzurum: Salkım Söğüt Yayınevi.
- Korkmaz, Esat (2008). *Eski Türk İnançları ve Şamanizm Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınevi.
- Köse, Nerin (2004). *Ak Möör Destanı (Akiyev, Eşmambetov, Baatırbek, Kudaybergenov- Bököçev, Sarıkunan, Kocekov ve Boronbayev Varyantaları), İnceleme-Metin*. Ankara: Millî Folklor Yay.
- Musayev, S., C. Taştemirov (1986). *Kırgız Adabiyatı: Orto Mekteptin VII. Klasi Üçün Okuu Kitebi*. Frunze.
- Mukasov, Murat (2013a). *Kırgız Destanları XI Kurmanbek*. akt. Ulanbek Alimov, TDK Yay.: Ankara.
- _____ (2013b). *Kırgız Destanları 12 Seyitbek*. akt. Ulanbek Alimov. Ankara: TDK Yay.
- Namatov, Mirlan (2001). *Kırgızların Küçük Destanı Er Tabıldı (İnceleme ve Transkripsiyon)*. Doktora Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi.
- Orozova, Gülbara ve Abdıldacan Akmataliyev (2010). *Kırgız Destanları VIII Kız Darıyka*. Akt. Ferah Türker. Ankara: TDK Yay.
- Ögel, Bahaeddin (2014). *Türk Mitolojisi I-II*. Ankara: TTK Yay.
- Öyke, Ceyda (2004). *Kırgızların Küçük Destanı Baktı Bolot*, Yüksek Lisans Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi.
- Reichl, Karl (2002). *Türk Boylarının Destanları*. Ankara: TDK Yay.
- Roux, Jean-Paul (1998). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*. Çev. Aykut Kazancıgil. İstanbul: İşaret Yay.
- _____ (2005). *Orta Asya’da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*. İstanbul: Kabalcı Yay.
- _____ (2012). *Eski Türk Mitolojisi*. Çev. Musa Yaşar Sağlam. Ankara: Bilgesu Yay.
- Sakaoğlu, Saim (1995). “Türk Masallarında At Motifi”. *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*. Ed. Emine Gürsoy Naskali. İstanbul: Resim Matbaacılık.
- Seyidoğlu, Bilge (1998). “Kültürel Bir Sembol: Yılan”. *Dursun Yıldırım Armağanı*. Ed. Metin Özarlan ve Özkul Çobanoğlu. Ankara: TDV Yay. 86–92.
- Şimşek, Serdar (2018). *Kırgız Türklerinin Bilmeceleri (İnceleme-Metin)*. Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.
- Şeriyev, C. ve A. Muratov (1994). *Kırgız Adabiyatı Terimlerini Tüştürmө Sөzdüğü*. Bişkek.
- Tekalan, Hümeysra Nur (2002). *Er Koşoy Destanı Transkripsiyonlu Metin, Aktarma, Gramatikal Dizin*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.
- Yiğit, N. Huri (2018). “Türk Dünyası Efsanelerinde Hayvanlarla İlgili Motifler Üzerine”, *Journal of International Social Research*, S. 59, s. 278-288.
- Yıldız, Naciye (1995). *Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü İle İlgili Tespit ve Tahliller*. Ankara: TDK Yay.
- _____ (2015). *Türk Dünyası Destancılık Geleneği ve Destanlar*. Ankara: Akçağ Yay.
- Yudahin, K.K. (1998). *Kırgız Sözlüğü C. I.-II.* Çev. Abdullah Taymas. Ankara: TDK Yay.